

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ลักษณะกายภาพที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีแหล่งน้ำสำคัญและที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูก ทำให้มีผู้คนเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่อาศัย ต่อมาจึงก่อรูปชุมชนเป็นบ้านเป็นเมืองซึ่งขนาดและลักษณะของพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับขนาดของเมืองด้วย ดังนั้นเมืองที่ตั้งอยู่ในแอ่งที่ราบขนาดใหญ่มีความอุดมสมบูรณ์จึงเป็นเมืองใหญ่ และพัฒนาขึ้นเป็นเมืองศูนย์กลางของรัฐหรืออาณาจักร แต่บางเมืองที่ตั้งอยู่ในแอ่งที่ราบขนาดเล็ก ก็ยังคงมีสถานภาพเป็นเมืองเล็กเมืองน้อยที่เป็นเมืองบริวารของเมืองขนาดใหญ่

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง¹ พบร่องรอยชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินขนาดเล็กและขนาดใหญ่จำนวนมาก เช่น เมืองฝาง เมืองทุ่งยั้ง เมืองตาชูชก เมืองพิชัย เมืองพิษณุโลก และเมืองพิจิตร เป็นต้น² แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแห่งนี้มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่สุดในเขตลุ่มแม่น้ำน่าน เนื่องจากมีที่ราบลุ่มกว้างขวางอุดมสมบูรณ์และมีทรัพยากรที่สำคัญ เช่น เกลือสินเธาว์ เหล็ก และของป่า เป็นต้น นอกจากนี้ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองยังเป็นชุมทางการคมนาคมในภูมิภาค ทำให้เมืองพิษณุโลกเป็นชุมทางการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าและจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญด้วย

ที่ผ่านมาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกได้มีผู้ศึกษามาอย่างต่อเนื่องและเป็นจำนวนมาก แต่ทว่ามิมีแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ในฐานะที่เมืองพิษณุโลกเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติ ที่มีการอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกผ่านพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ไทยที่เริ่มต้นตั้งแต่อาณาจักรสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์

¹ แม่น้ำน่านมีต้นกำเนิดจากเทือกเขาหลวงพระบางในเขตอำเภอปัว จังหวัดน่าน ไหลผ่านเขตจังหวัดน่าน อุตรดิตถ์ พิษณุโลก พิจิตร แล้วรวมกับแม่น้ำปิงกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ มีความยาวประมาณ 615 กิโลเมตร พื้นที่ลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างคือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำน่านตั้งแต่เขตจังหวัดอุตรดิตถ์ พิษณุโลก พิจิตร และ นครสวรรค์ ซึ่งเป็นช่วงที่แม่น้ำน่านไหลลงสู่ที่ราบ.

² ศุภรีศักร วัลลิโกดม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองเอกแตก”, กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.

ปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกตามแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติก็คือ ไม่เข้าใจมุมมองจากภายในท้องถิ่น ทำให้มองไม่เห็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น วิถีชีวิตของกลุ่มผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร ตลอดจนผู้คนพลเมืองที่ตั้งถิ่นฐานหรือเคลื่อนไหวยู่ในเมืองพิษณุโลก ดังนั้น แม้จะมีผู้ศึกษาจำนวนมากแต่ผลการศึกษาที่ได้จะมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกันมากนัก มักจะมีการมองภาพประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกที่ไม่มีลักษณะความเคลื่อนไหว เป็นเมืองที่อยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐไทยหรือถูกรัฐเข้ามามีบทบาทเป็นอย่างมาก

การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติซึ่งได้ให้ภาพของรัฐในยุคจาริตในลักษณะที่เป็นเอกภาพ และมีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง ทำให้เห็นภาพว่ารัฐในยุคจาริต เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งรัฐเสมือนหนึ่งว่าเมืองต่างๆ มีประวัติศาสตร์ชุดเดียวกันกับรัฐทั้งหมด ทำให้มองไม่เห็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองต่างๆ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วหาได้มีประวัติศาสตร์ที่เป็นชุดเดียวกันกับรัฐทั้งหมดไม่ แท้จริงแล้วแต่ละเมืองต่างก็มีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตน

ภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจาริต การเข้ามาของศูนย์กลางอำนาจรัฐนั้นไม่ได้ควบคุมหรือบังคับเจ้าเมืองให้ได้รับความเดือดร้อนเกินกว่าจะรับได้ หากแต่เป็นการยอมรับนับถือกันในเชิงสัญลักษณ์มากกว่า กล่าวคือ ศูนย์อำนาจรัฐเปรียบเสมือนศูนย์กลางของจักรวาล เมืองอื่นๆ ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าก็เปรียบเสมือนมหาจักรวาลและอนุจักรวาลที่แวดล้อมศูนย์กลางจักรวาล ในเบื้องต้นศูนย์กลางอำนาจรัฐจะใช้ความสัมพันธ์กับเมืองขนาดใหญ่ด้วยความสัมพันธ์แบบเครือญาติ แต่ถ้าไม่ได้ผลจึงจะใช้กำลังเข้ายึดครองเมืองนั้น ถ้าเจ้าเมืองยอมรับอำนาจของศูนย์กลางอำนาจรัฐได้ ก็จะมีอำนาจปกครองเมืองต่อไป แต่ถ้าขัดขืนมักจะถูกระหารชีวิต ดังนั้น เจ้าเมืองจึงมีทั้งการปรับตัว มีการแสวงหาอำนาจ การรักษาเสถียรภาพ เมื่อศูนย์กลางอำนาจขยายเข้ามาก็จะเกิดความพยายามสร้างสมดุลอำนาจระหว่างเจ้าเมืองกับศูนย์กลางรัฐ

อันที่จริง เมืองในสังคมแบบจาริต คือหน่วยทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่เป็นลักษณะการจัดพื้นที่ผ่านแบบแผนของผู้คนที่อาศัยอยู่ ประกอบกันขึ้นจากหน่วยปกครองพื้นที่เล็กๆ หรือบ้านมารวมไว้ด้วยกัน แล้วเกิดการผสมผสานระหว่างสภาพพื้นที่ทางภูมิศาสตร์เข้ากับความเชื่อของผู้คน เพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ของผู้คนภายในเมืองให้เป็นกลุ่มเดียวกัน ภายในเมืองจะมีตระกูลเจ้าเมืองสำหรับปกครองเมืองและมีการสถาปนาศาสนาหรือลัทธิความเชื่อที่มีอยู่ในชุมชน เมื่อสถาบันทางการเมืองและศาสนามีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงแล้ว ก็

จะถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองเมือง³ ดังนั้น เมืองในแบบจารีตจึงอาจหมายถึงเมืองราชธานีหรือเมืองใหญ่เมืองน้อยก็ได้

นอกจากนี้ แต่ละเมืองก็ยังมีสถานะของเมืองที่แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับลักษณะทางกายภาพและพัฒนาการของเมืองที่จะเป็นตัวกำหนดสำคัญ สถานะของแต่ละเมืองจึงไม่เท่ากัน บางเมืองถูกกำหนดให้มีสถานะเป็นเมืองหลวงของรัฐ เช่น กรุงศรีอยุธยา เมืองเชียงใหม่ และเมืองเวียงจันทน์ เป็นต้น บางเมืองถูกกำหนดให้มีสถานะเป็นเมืองรองหรือหัวเมืองใหญ่ในภูมิภาค เช่น เมืองนครราชสีมา เมืองพิษณุโลก และเมืองนครศรีธรรมราช เป็นต้น บางเมืองถูกกำหนดให้มีสถานะเป็นเมืองสำคัญทางศาสนา เช่น เมืองหริภุญไชยและเมืองฝาง เป็นต้น บางเมืองถูกกำหนดสถานะให้เป็นเมืองหน้าด่านควบคุมเส้นทางเดินทัพของข้าศึก เช่น เมืองกาญจนบุรี เมืองปราจีนบุรี เมืองตาก และเมืองพิชัย เป็นต้น บางเมืองถูกกำหนดสถานะให้เป็นเมืองบริวารของเมืองใหญ่ เช่น เมืองนครไทย เมืองพรหมพิราม เมืองพิพัฒน์ เมืองพิบูลย์ เมืองเทพบุรี เมืองไทยบุรี เมืองตรอนศรีสินธุ์ เมืองภูมิ และเมืองไตรตรึงษ์ เป็นต้น

ด้วยลักษณะของเมืองในแบบจารีตมีสถานะความเป็นเมืองที่แตกต่างกัน เมืองต่างๆ จึงมีอำนาจในตัวเองระดับหนึ่งและมีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นซึ่งขึ้นอยู่กับประวัติศาสตร์ สภาพภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งลักษณะของการปฏิสัมพันธ์กับเมืองอื่นภายนอก โดยแสดงออกผ่านลักษณะสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม รูปแบบเศรษฐกิจ กลุ่มตระกูลผู้ปกครอง และลักษณะเฉพาะของความสัมพันธ์ในสังคมและวัฒนธรรม

เหตุผลสำคัญที่เลือก “เมืองพิษณุโลก” เป็นกรณีศึกษาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เนื่องจากเมืองพิษณุโลกมีลักษณะพิเศษของหัวเมืองใหญ่ภายใต้โครงสร้างอำนาจแบบจารีต คือ

เมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองใหญ่ที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ เช่น เกลือสินเธาว์ เหล็ก หนังกวาง เขากวาง ไม้ฝาง ครั่ง ทองคำ เป็นต้น ที่ตั้งของเมืองยังมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเกษตรกรรมทำให้มีพลเมืองจำนวนมาก และยังคงตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้หล่อหลอมให้เมืองพิษณุโลกมีลักษณะพิเศษของท้องถิ่นขึ้น โดยมีเจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญในการปกครอง ควบคุมดูแลและจัดการทรัพยากรต่างๆ ภายในเมือง

ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของเมืองพิษณุโลกดังที่กล่าวมา ล้วนแต่เป็นสินค้าที่ศูนย์อำนาจรัฐและพ่อค้าชาวต่างชาติต้องการ ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐพยายามขยายอำนาจเข้ามาครอบงำการปกครองเมืองเพื่อจะได้เรียกเอาทรัพยากรเหล่านั้นลงไปเก็บไว้ยังพระคลังสินค้าให้ได้มากที่สุด

³ สุเทพ สุนทรเกตุ, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : การศึกษาประวัติศาสตร์ระดับจุลภาค”, ใน มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548), หน้า 68-69.

เพื่อส่งขายต่อให้กับพ่อค้าชาวต่างชาติ ผ่านวิธีการเรียกเก็บส่วย โดยมีไพร่ส่วยเป็นผู้หาส่วยตามที่ ศูนย์อำนาจรัฐต้องการ และมีเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นผู้รับผิดชอบในการรวบรวมส่วยที่เก็บได้ภายใน เมืองส่งไปให้พระคลังสินค้า แต่ส่วยส่วนหนึ่งก็จะถูกแบ่งให้เจ้าเมืองเป็นการตอบแทน นอกจากนี้ เจ้าเมืองเองก็มีการชักออกส่วยเพื่อสร้างความมั่งคั่งและสร้างอำนาจให้แก่ตน รวมทั้งทำการลักลอบ ค้าขายส่วยสินค้ากับพ่อค้าต่างชาติเองด้วย ปัจจัยทางเศรษฐกิจจึงเป็นอีกปัจจัยสำคัญที่ทำให้เจ้า เมืองพิษณุโลกใช้เป็นฐานในการสร้างและแสวงหาอำนาจ

การขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของสถานะและ อำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกมาโดยตลอด ในบางครั้งศูนย์อำนาจรัฐก็จะให้อำนาจกับเจ้าเมือง พิษณุโลกมาก แต่ส่วนใหญ่แล้วพบว่าศูนย์อำนาจรัฐพยายามที่จะลดทอนอำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลก ลงมากกว่า ในขณะที่เจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะพยายามรักษาเสถียรภาพของเมืองหรือสร้างสมคุณ อำนาจของตนกับศูนย์อำนาจรัฐเอาไว้ บางครั้งก็ประสบผลสำเร็จ บางครั้งก็ไม่สามารถรักษา อำนาจไว้ได้ เมื่อใดก็ตามที่ศูนย์อำนาจรัฐสามารถปราบปรามเจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งพยายามต่อต้าน อำนาจได้ ก็จะส่งขุนนางที่ได้รับความไว้วางใจมาปกครองแทน แต่ผู้มาปกครองใหม่ก็จะอาศัย ความเป็นหัวเมืองใหญ่ของเมืองพิษณุโลกแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่ง รวมทั้งสร้าง ความสัมพันธ์และสร้างอำนาจให้แก่เครือข่ายของตน เมื่อใดที่ศูนย์อำนาจรัฐอ่อนแอ เจ้าเมือง พิษณุโลกจะพยายามต่อรองอำนาจอยู่เสมอ ดังที่ปรากฏชัดเจนในเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์หลาย เหตุการณ์ เช่น

เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 20 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มีความพยายามที่จะยึดครอง เมืองพิษณุโลกและบรรดาเมืองต่างๆ ในแคว้นสุโขทัย โดยอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เพื่อ ผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา พระยาอุทัยรัฐซึ่งสืบเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงแห่งกรุง สุโขทัย เป็นพระญาติกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและภายหลังได้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก เกิด ความไม่พอใจในการดำเนินนโยบายดังกล่าว พระยาอุทัยรัฐจึงได้ขอความช่วยเหลือไปยังพระ เจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรล้านนา เพื่อนำกำลังไปช่วยยึดเมืองพิษณุโลกและเมืองต่างๆ คืนจาก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แม้ว่าผลของการทำสงครามในครั้งนี้จะไม่ประสบผลสำเร็จ แต่ก็ แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการรักษาเสถียรภาพเมืองของเจ้าเมืองพิษณุโลก

ในกรณีต้นพุทธศตวรรษที่ 22 สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เจ้าเมืองพิษณุโลก ได้มี ความขัดแย้งกับราชสำนักกรุงศรีอยุธยาจนกระทั่งมีการทำสงครามกัน ในขณะเดียวกันกองทัพจาก กรุงหงสาวดีก็มีความพยายามที่จะยึดครองเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงได้หัน ไปสวามิภักดิ์และให้ความร่วมมือกับพระเจ้าบุเรงนองแห่งกรุงหงสาวดีในการทำสงครามกับกรุง- ศรีอยุธยา ด้วยความพยายามเพื่อจะรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกไว้มิให้ถูกทำลายนั่นเอง

และผลของสงครามดังกล่าวก็ทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เจ้าเมืองพิษณุโลกสามารถขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาได้

หรือช่วงเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ.2310 เจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) เจ้าเมืองพิษณุโลก ได้ตั้งตนเป็นอิสระจากการปกครองของกรุงศรีอยุธยาที่กำลังจะล่มสลาย และต่อต้านการขยายอำนาจเข้ามาของกรุงธนบุรีที่สถาปนาเป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐแห่งใหม่ มีการสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์และจัดระบบตำแหน่งขุนนาง แต่ก็อยู่ได้ไม่นานก็ถูกกองทัพเจ้าพระฝางที่อยู่ทางตอนเหนือยกมาตีจนพ่ายแพ้ อย่างไรก็ตามก็ถือว่าเป็นการพยายามแสวงหาอำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกที่เห็นได้อย่างชัดเจนในช่วงเวลาที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐอ่อนแอ

นอกจากเจ้าเมืองพิษณุโลกจะมีความพยายามรักษาเสถียรภาพของตนจากศูนย์กลางอำนาจเอาไว้แล้ว เจ้าเมืองต่างๆ ที่เป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกก็มีความพยายามในการต่อรองอำนาจกับเจ้าเมืองพิษณุโลกเพื่อรักษาเสถียรภาพของตนเอาไว้เช่นกัน และเมื่อใดที่ศูนย์กลางอำนาจปรับเปลี่ยนนโยบายหรือโครงสร้างอำนาจ เจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะปรับตัวตามนโยบายหรือโครงสร้างอำนาจดังกล่าวในระดับหนึ่ง

ดังนั้น จึงเลือกทำการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต เพื่อให้เห็นภาพการปรับตัว การสร้างความสัมพันธ์ การสร้างอำนาจ การแสวงหาอำนาจ การต่อรองอำนาจกับศูนย์กลางอำนาจและการรักษาเสถียรภาพความเป็นเมืองซึ่งมีหน่วยทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของเจ้าเมืองพิษณุโลก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงพยายามที่จะศึกษาและเปิดประเด็นให้เห็นว่าในระบบการเมืองการปกครองของสังคมแบบจารีต เมืองต่างๆ ในรัฐก็มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น มีประวัติศาสตร์ท้องถิ่น มีอิสระทางการเมืองภายในเมืองระดับหนึ่งและมีพยายามที่จะรักษาเสถียรภาพของเมืองเอาไว้ โดยผ่านการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกในยุคจารีตมิตีเวลาตั้งแต่ก่อรูปเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาล พ.ศ.2437

แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นความสำคัญของท้องถิ่นหรือความเป็นท้องถิ่นเป็นหลักกำลังเป็นแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ได้รับความนิยมในสังคมวิชาการด้านประวัติศาสตร์ ทำให้เกิดการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ทั้งประวัติศาสตร์เมืองขนาดใหญ่และขนาดเล็ก มีนักวิชาการและผู้สนใจจำนวนมากทำการศึกษา อย่างไรก็ตาม พบว่าการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ดำเนินกันอยู่ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อธิบายอยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติ คือ มองว่าท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นอยู่จึงเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์หรือบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติ

ที่ผ่านมาการศึกษาความเป็นท้องถิ่นของเมืองขนาดใหญ่ในสังคมไทยที่มีแนวทางการศึกษาแบบประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นยังมีอยู่ค่อนข้างน้อย การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จึงเป็นเสมือนภาพตัวแทนของหัวเมืองขนาดใหญ่ในยุคจารีต ถือว่าเป็นการนำเสนอมุมมองการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองขนาดใหญ่ที่อธิบายอย่างเป็นระบบ แสดงให้เห็นพัฒนาการภายในของเมืองและความสัมพันธ์ของเมืองกับศูนย์อำนาจรัฐภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต ทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ในแต่ละช่วงมิติเวลา ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจปรากฏการณ์ ความเคลื่อนไหวต่างๆ และการปรับตัวของเมืองได้อย่างครอบคลุมมากยิ่งขึ้น

ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลก จึงเป็นการนำเสนอแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในสังคมไทยที่ให้ความสำคัญกับท้องถิ่นของเมืองเป็นหลัก ผ่านช่วงเวลาในยุคจารีต แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เช่นนี้จะทำให้เราเข้าใจลักษณะเฉพาะของเมือง เข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากแง่มุมของคนในท้องถิ่น ตลอดจนเป็นการคลายข้อสงสัยและสร้างความกระจ่างแจ้งเกี่ยวกับลักษณะการปกครองหัวเมืองใหญ่ในภูมิภาคของรัฐจารีต เป็นการเปิดพื้นที่ทางวิชาการให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองขนาดใหญ่และขนาดเล็กได้มีส่วนร่วมในการศึกษามากยิ่งขึ้น

1.2 การสำรวจพรมแดนความรู้ รายงานการวิจัยและผลงานวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก

งานการศึกษาที่เขียนเกี่ยวกับเมืองพิษณุโลกโดยตรงนั้นมีจำนวนมาก แต่เพื่อเป็นการปูพื้นฐานทั้งการนำมาใช้เป็นหลักฐานและกรอบแนวความคิด จึงได้สำรวจงานการศึกษาทุกแขนงวิชาที่เกี่ยวข้องประวัติศาสตร์กับเมืองพิษณุโลก เพื่อสำรวจสถานภาพงานการศึกษาที่ผ่านมาของเมืองพิษณุโลก งานการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกจัดจำแนกออกได้เป็น 5 กลุ่มหลักตามประเด็นที่ศึกษา รวมทั้งกลุ่มแนวคิดที่จะใช้ประกอบการศึกษาและงานการศึกษาเกี่ยวกับเมืองในสังคมไทย โดยผู้เขียนได้เชื่อมโยงและวิพากษ์วิจารณ์งานกลุ่มต่างๆ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา และทำให้เห็นภาพการศึกษาเกี่ยวกับเมืองพิษณุโลกที่ผ่านมา

1.2.1 กลุ่มศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกในกรอบประวัติศาสตร์ชาติ

ในกลุ่มนี้เป็นงานการศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มย่อย

1. กลุ่มงานศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกที่อธิบายผ่านพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ชาติไทย

งานกลุ่มนี้จะเกี่ยวกับงานการศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกที่เน้นบทบาทเมืองพิษณุโลกในด้านความสัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ตัวอย่างงานกลุ่มนี้ เช่น ตำนานเมืองพิษณุโลกและประวัติ “พระพุทธชินราช”⁴, พิษณุโลก โอบนบุรี เมืองพระพุทธชินราช⁵, ประวัติและปณิธานต่างๆ เกี่ยวกับเมืองพิษณุโลก⁶, พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (พ่อขุนบางกลางท่าว) พระปฐมกษัตริย์ ผู้สร้างชาติไทย⁷ และตามรอยบรรพชนชาติไทยใต้เบื้องพระยุคลบาทในเมืองพิษณุโลก⁸

2. กลุ่มงานศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกแบบเขตพื้นที่จังหวัดพิษณุโลก

งานกลุ่มนี้จะป็นงานการศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกในเขตพื้นที่แบบจังหวัด ในส่วนแรกๆมีการอธิบายข้อมูลทั่วไปของจังหวัดพิษณุโลกและอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกในแบบประวัติศาสตร์ชาติ คือการเน้นนำเสนอข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์เป็นหลัก จากนั้นก็เป็นการอธิบายในรูปแบบที่เป็นหน่วยการปกครองที่แบ่งออกเป็นอำเภอต่างๆ แสดงถึงประวัติศาสตร์ ขนาด อาณาเขต สถาปัตยกรรม ประชากร หมู่บ้าน ตำบล หน่วยการปกครอง สถานที่ราชการสำคัญ วัด โบราณสถานโบราณวัตถุสำคัญ และสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญ และในส่วนท้ายเป็นเรื่องวัฒนธรรมในเขตจังหวัดพิษณุโลกและบุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์

พิษณุโลกของเรา⁹ เป็นงานการศึกษาชิ้นแรกๆ ที่เป็นต้นแบบของการศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกในเขตพื้นที่แบบจังหวัด จากนั้นก็มีงานอีกหลายเล่มที่มีวิธีการศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกในลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น ประวัติศาสตร์เมือง

⁴ หลวงเชื้อชำนาญเกษมย์, ตำนานเมืองพิษณุโลกและประวัติ “พระพุทธชินราช”, พิษณุโลก : ที่ระลึกงานนมัสการพระพุทธชินราช วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร, 2502.

⁵ สุชน ขามพูนท (บรรณาธิการ), พิษณุโลก โอบนบุรี เมืองพระพุทธชินราช, พิษณุโลก : ช.วิวัฒน์, 2513.

⁶ อุดม บุรณะเขตต์, ประวัติและปณิธานต่างๆ เกี่ยวกับเมืองพิษณุโลก, จัดพิมพ์เนื่องในงานฉาบปอกศพสิริบุญ โอบุภิกข (บุญทิว บุรณะเขตต์), 2530.

⁷ ขวัญทอง สอนศิริ (บรรณาธิการ), พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (พ่อขุนบางกลางท่าว) พระปฐมกษัตริย์ ผู้สร้างชาติไทย, พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2553.

⁸ สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดพิษณุโลก, ตามรอยบรรพชนชาติไทยใต้เบื้องพระยุคลบาทในเมืองพิษณุโลก, พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2549.

⁹ หวน พินธุพันธ์, พิษณุโลกของเรา, พิษณุโลก : วิทยาลัยวิชาการศึกษา พิษณุโลก, 2514.

พิษณุโลก¹⁰, เอกสารประกอบการเรียนสังคมศึกษา รายวิชา ส 071 ท้องถิ่นของเรา 1 จังหวัดพิษณุโลก¹¹, และรวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก¹²

ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรมศึกษาเมืองพิษณุโลก¹³ งานการศึกษานี้เป็นงานที่ศึกษาภาพรวมของประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก โดยไม่ได้เน้นไปที่พัฒนาการของยุคสมัย แต่เน้นไปที่การศึกษาบทบาทและความสำคัญของเมืองพิษณุโลกในฐานะที่เป็นเมืองชุมทางการค้าและคมนาคมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ยังได้ศึกษาเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจและจิตวิญญาณของเมืองร่วมด้วย

3. กลุ่มงานการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกด้านการเมืองการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ

งานกลุ่มนี้จะเป็นงานการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกด้านการเมืองการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ ส่วนใหญ่เป็นงานศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ.2325 เป็นต้นมา งานการศึกษาที่ผ่านมาที่สำคัญ เช่น

จากสองแควมาเป็นพิษณุโลก¹⁴ เป็นการศึกษาในช่วงเปลี่ยนผ่านการปกครองของกลุ่มอำนาจ 2 กลุ่มซึ่งปกครองบ้านเมืองบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างและลุ่มน้ำสาขาแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนบริเวณที่เป็นพื้นที่ของอาณาจักรสุโขทัยไปสู่การเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาตามการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลัก โดยมีเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญที่มีบทบาทอย่างยิ่งในช่วงเปลี่ยนผ่านการปกครองดังกล่าว ด้วยเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองใหญ่ และเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญในช่วงสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับล้านนา หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาเข้ามามีบทบาทในหัวเมืองฝ่ายเหนือ นอกจากนี้ผู้เขียนยังได้อธิบายถึงการเปลี่ยนชื่อเมืองสองแควมาเป็นเมืองพิษณุโลกด้วย

¹⁰ พวงทอง สุคประเสริฐ, ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก, พิษณุโลก : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม, 2526. ; ชัญชัย สงวนให้, ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก, พิษณุโลก : ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่น สำนักวิจัย สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, 2541.

¹¹ สุภาภรณ์ สงวนให้, เอกสารประกอบการเรียนสังคมศึกษา รายวิชา ส 071 ท้องถิ่นของเรา 1 จังหวัดพิษณุโลก, พิษณุโลก : หมวศึกษาสังคมศึกษา โรงเรียนเฉลิมขวัญสตรี พิษณุโลก, 2536.

¹² ประเสริฐ ณ นคร (บรรณาธิการ), รวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก, เชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์, 2536.

¹³ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรมศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ ๓. 31, (2552) : 52-82.

¹⁴ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “จากสองแควมาเป็นพิษณุโลก”, ใน ศาสนาและการเมืองในประวัติศาสตร์สุโขทัย-อยุธยา, กรุงเทพฯ : มติชน, 2545.

บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิชญโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437¹⁵ เป็นเสมือนการขยายช่วงการศึกษาความสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองพิชญโลกต่อจากงานศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394) และมีความละเอียดกว่า สามารถเข้าใจถึงรูปแบบและระบบการจัดเก็บส่วยเกณฑ์ต่างๆ ที่รัฐพยายามเก็บจากเมืองพิชญโลก อาทิ เงิน ทองคำ ครั่ง จี๊ฝี่ง น้ำฝี่ง น้ำร้ก ไม้ขอนส้ก เป็นต้น งานการศึกษานี้ทำให้เห็นถึงบทบาทด้านเศรษฐกิจของเมืองพิชญโลกในช่วง พ.ศ.2325-2437 ซึ่งเป็นช่วงสุดท้ายของการศึกษาในวิทยานิพนธ์นี้

การปกครองมณฑลพิชญโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁶ งานการศึกษานี้ได้อธิบายถึงบทบาทเมืองพิชญโลกในฐานะที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของมณฑลพิชญโลกหลังการปฏิรูปการปกครองโดยรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในปี พ.ศ.2437 ซึ่งมีการพัฒนาและปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่างๆ หลายประการที่เกิดขึ้นก่อนหน้าให้ประสบผลสำเร็จ เช่น การจัดระเบียบการจัดเก็บภาษีอากร การป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้าย การจัดการศาลให้เป็นระเบียบแบบแผน รวมทั้งการจัดตั้งกองบัญชาการทหารของมณฑลเพื่อป้องกันภัยคุกคามของฝรั่งเศสทางฝั่งแม่น้ำโขง แม้ว่างานการศึกษานี้จะศึกษาช่วงมณฑลเทศาภิบาลแต่ยังได้กล่าวถึงปัญหาต่างๆ ภายในเมืองพิชญโลกที่เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการจัดการปกครองมณฑลพิชญโลกด้วย

ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิชญโลก พ.ศ. 2475-2503¹⁷ ผู้เขียนได้ทำการศึกษาสภาพสังคมและความเปลี่ยนแปลงของสังคมเมืองพิชญโลกในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งเห็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างกลุ่มข้าราชการกับพ่อค้าชาวจีน ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีบทบาททางเศรษฐกิจในเมืองสูงมาก ในขณะที่ชาวบ้านทั่วไปก็มีการดำรงชีพด้วยการเพาะปลูก หาของป่าและจับสัตว์น้ำ และความเปลี่ยนแปลงของสังคมเมืองพิชญโลกได้เปลี่ยนแปลงอย่างมากหลังการเข้ามาของกองทัพญี่ปุ่นในสงครามโลกครั้งที่ 2 และหลังการเกิดเหตุการณ์ไฟไหม้เมืองในปี พ.ศ.2500 ซึ่งทำให้เกิดการจัดผังเมืองขึ้นใหม่

¹⁵ ประภัตสร ศรีมุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิชญโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534.

¹⁶ ศิริวรรณ น้อยเมือง, การปกครองมณฑลพิชญโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2520.

¹⁷ จิรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ, ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิชญโลก พ.ศ. 2475-2503, พิชญโลก : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2542.

ความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก¹⁸ ชาวจีนได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ยุคใดยังไม่ทราบหลักฐานแน่ชัด แต่พบหลักฐานว่าในปี พ.ศ.2377 มีชาวจีนที่รับการผูกปี้ถึง 1,112 คน ซึ่งมีบทบาททางการค้าและต่อมาชาวจีนก็มีบทบาทในการเป็นนายอากรและทำการประมูลการเก็บอากรต่างๆ ทำให้ชาวจีนบางคนมีบรรดาศักดิ์ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวจีนในเมืองพิษณุโลกกับกลุ่มคนต่างๆ นั้นมีความแตกต่างกันไป มีทั้งภาพการอยู่ร่วมกัน ความขัดแย้งกับคนที่ท้องถิ่นกับกรมการเมืองหรือในหลายรูปแบบ

โดยสรุปแล้วงานกลุ่มนี้เป็นพื้นฐานให้เข้าใจถึงสภาพและความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมของเมืองพิษณุโลกอย่างคร่าวๆ ซึ่งจะได้ศึกษาในระดับลึกและเป็นระบบต่อไป

1.2.2 กลุ่มศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์ศิลปะในเมืองพิษณุโลก

งานที่มีการศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์ศิลปะในเมืองพิษณุโลกส่วนใหญ่มีความเกี่ยวข้องกับงานศิลปะสถาปัตยกรรมภายในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธศิลป์ของพระพุทธชินราช พระปรารค์ บานประตูประดับมุกหน้าวิหารพระพุทธชินราช และธรรมาสันไม้แกะสลัก รวมทั้งกลุ่มอาคารต่างๆ ภายในวัด และการศึกษางานศิลปะสถาปัตยกรรมพระปรารค์วัดจุฬามณี งานการศึกษาชี้ให้เห็นว่าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหารและวัดจุฬามณีเป็นแหล่งเรียนรู้ทางด้านศิลปะสถาปัตยกรรมที่สำคัญของเมืองพิษณุโลก ที่ได้รับอิทธิพลมาจากภายนอกโดยการกระทำของเมืองหลวง ไม่ได้แสดงให้เห็นว่าเป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นจากภายในเมืองแต่อย่างใด อันที่จริงแล้ว หากมีการศึกษาอย่างละเอียดจะพบว่าเมืองพิษณุโลกก็มีลักษณะเฉพาะทางด้านศิลปะสถาปัตยกรรมของตนในระดับหนึ่ง

งานกลุ่มนี้ส่วนใหญ่ไม่ได้มีการตีพิมพ์ในเรื่องประวัติศาสตร์ศิลปะของเมืองพิษณุโลก โดยเฉพาะ หากแต่ตีพิมพ์อยู่ในหนังสือที่เกี่ยวข้องกับประวัติวัดทั้งสองแห่ง เช่น หนังสือที่ระลึกทำบุญอายุครบ 6 รอบ พระราชรัตนรังษี¹⁹ ซึ่งเป็นงานรวมบทความที่มีการนำเสนอในการสัมมนา

¹⁸ เกษวดี พุทธภูมิพิทักษ์, ความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545.

¹⁹ บุญเทียม แสงศิริ (บรรณาธิการ), ที่ระลึกทำบุญอายุครบ 6 รอบ พระราชรัตนรังษี, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

เรื่อง วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดพิษณุโลก, วัดจุฬามณี ปีกาญจนานิกเชก²⁰ และ
 ปรากฏและลายปูนปั้นประดับ วัดจุฬามณี พิษณุโลก²¹

นอกจากนี้ยังมีงานที่ศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมในเขตจังหวัด
 พิษณุโลก เช่น รูปแบบวิหารสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาที่ถูพบในเขต อ.เมือง จ.พิษณุโลก²²,
 รูปแบบอุโบสถและวิหาร ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก²³ ศิลปกรรมท้องถิ่น จังหวัด
 พิษณุโลก²⁴ และการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในจังหวัดพิษณุโลก กรณีศึกษา หมู่บ้านไผ่ขอน้ำ อ.
 พรหมพิราม จ.พิษณุโลก²⁵ ที่ทำให้เห็นถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมในเมืองพิษณุโลกทั้งที่เป็นศาสน-
 สถานและที่อยู่อาศัยของราษฎร

1.2.3 กลุ่มศึกษาด้านโบราณคดีและรายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีเบื้องต้นเกี่ยวกับ เมืองพิษณุโลก

ในกลุ่มนี้เป็นงานการศึกษาด้านโบราณคดีและรายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีเบื้องต้น
 ที่เกี่ยวข้องกับเมืองพิษณุโลก สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มย่อย

1. กลุ่มรายงานการสำรวจและขุดค้นทางด้านโบราณคดี

งานกลุ่มนี้เป็นรายงานการสำรวจและขุดค้นทางด้านโบราณคดีตามแหล่งโบราณคดีในเขต
 จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการดำเนินงานขุดค้นและสำรวจโดยเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร เช่น
 แผนแม่บทเมืองพิษณุโลก²⁶, การขุดค้นเตาบ้านเตาไ้²⁷, โบราณคดีเขื่อนแควน้อยในพื้นที่โครงการ

²⁰ ปราณี แจ่มขุนเทียน (บรรณารักษ์), วัดจุฬามณี ปีกาญจนานิกเชก, พิษณุโลก : กองทัพอากาศที่ 3 และวัดจุฬามณี จังหวัด
 พิษณุโลก, 2539.

²¹ สันติ เล็กสุขุม, ปรากฏและลายปูนปั้นประดับ วัดจุฬามณี พิษณุโลก, กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร, 2539.

²² รัชนิกร ศรีภูธร, รูปแบบวิหารสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาที่ถูพบในเขต อ.เมือง จ.พิษณุโลก, รายงานภาควิชาศิลปะ-
 ไทย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.

²³ รัชนิกร ศรีภูธร, รูปแบบอุโบสถและวิหาร ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก, รายงานภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตร-
 ศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.

²⁴ จิรวัดน์ พิระสันต์, ศิลปกรรมท้องถิ่น จังหวัดพิษณุโลก, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

²⁵ เฉลิมชัย เจริญสี และคณะ, การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในจังหวัดพิษณุโลก กรณีศึกษา หมู่บ้านไผ่ขอน้ำ อ.พรหม-
 พิราม จ.พิษณุโลก, พิษณุโลก : มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2543.

²⁶ กรมศิลปากร, แผนแม่บทเมืองพิษณุโลก, กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2543.

²⁷ ประโชติ สังขบุกิจ, “การขุดค้นเตาบ้านเตาไ้”, ศิลปกร, 32, 5, 2531 : 34-41.

เขียนแควนน้อยอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก²⁸ และรายงานเบื้องต้น การสำรวจและการขุดค้นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่โครงการเขียนแควนน้อยอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก ปีงบประมาณ 2546²⁹

2. กลุ่มงานการศึกษาเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีในเขตจังหวัดพิษณุโลก

งานกลุ่มนี้เป็นงานการศึกษาเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีในเขตจังหวัดพิษณุโลก ที่มีผู้ศึกษาไว้นอกเหนือจากเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร ซึ่งเป็นรายงานการสำรวจเบื้องต้น ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดี ความสำคัญ สภาพปัญหาและแนวทางในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี รวมทั้งความสัมพันธ์กันของแหล่งโบราณคดี ตัวอย่างงานการศึกษาที่สำคัญ เช่น

ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองเอกแตก”³⁰ เป็นงานสำรวจทางโบราณคดีเพื่อศึกษาชุมชนโบราณในกลุ่มแม่น้ำน่านและสาขา งานการศึกษานี้ทำให้เห็นถึงการกระจายตัวของชุมชนโบราณในกลุ่มน้ำน่านและสาขาในบริเวณใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก ที่กระจายอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านลึกเข้ามาจนถึงเขตหุบเขาเป็นส่วนใหญ่

นอกจากนี้ยังมี งานอื่น เช่น แนวทางอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก³¹, โบราณสถาน โบราณวัตถุและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในเมืองพิษณุโลก³², เขาสมอแครง-กำแพงเมือง³³ และประวัติศาสตร์และโบราณคดี เมืองพิษณุโลก³⁴ ซึ่งเป็นงานที่รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับโบราณสถานในเขตจังหวัดพิษณุโลกเอาไว้ และทำให้เห็นถึงลักษณะการกระจายตัวของชุมชนโบราณในเขตเมืองพิษณุโลก

งานการศึกษาในกลุ่มศึกษาด้านโบราณคดีและรายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีเบื้องต้นเกี่ยวกับเมืองพิษณุโลกนี้จะช่วยให้เราเข้าใจถึงการกระจายตัวของชุมชนโบราณในเขตเมือง

²⁸ สุนิสา มั่นคง, โบราณคดีเขียนแควนน้อยในพื้นที่โครงการเขียนแควนน้อย อันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก, กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2553.

²⁹ บริษัท นอร์ทเทิร์นซัน (1935), รายงานเบื้องต้นการสำรวจและการขุดค้นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่โครงการเขียนแควนน้อยอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก ปีงบประมาณ 2546, กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2546.

³⁰ ศรีศักร วัลลิโกดม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองเอกแตก”, กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.

³¹ ปราณี แจ่มขุนเทียน, แนวทางอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก, เชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์, 2536.

³² สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดพิษณุโลก, โบราณสถาน โบราณวัตถุและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในเมืองพิษณุโลก, พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2553.

³³ ชมรมผู้สนใจประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก, เขาสมอแครง-กำแพงเมือง, พิษณุโลก : ชมรมประวัติศาสตร์และศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพิษณุโลก วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม, 2527.

³⁴ ปราณี แจ่มขุนเทียน, ประวัติศาสตร์และโบราณคดี เมืองพิษณุโลก, พิษณุโลก : สุรสิทธิ์กราฟฟิค, 2534.

พิษณุโลกในอดีต และสามารถกำหนดอายุของชุมชนโบราณเหล่านี้ได้จากการวิเคราะห์หลักฐานทางด้านโบราณคดี

1.2.4 กลุ่มการศึกษาในเชิงทฤษฎีทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

งานกลุ่มนี้จะเป็นการศึกษาในกรอบความคิดและทฤษฎีต่างๆ ที่สามารถนำมาปรับใช้กับการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกได้ สามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มย่อย คือ

1. แนวคิดเกี่ยวกับการกำเนิดเมือง

รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ³⁵ แนวคิดประเพณีการกลั่นนาผู้คน สัตว์ สิ่งของและที่ดินแต่ละสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดชุมชนใหม่และเกิดการขยายตัวของชุมชนเดิม การกลั่นนานี้เองที่มีบทบาทสำคัญต่อการขยายตัวของชุมชนสมัยโบราณในระดับพื้นฐาน คือระดับหมู่บ้าน การขยายตัวของชุมชนเป็นบ้านเป็นเมือง จึงเป็นผลผลิตจากการขยายตัวทางวัฒนธรรมก่อนการจัดรูปแบบของชุมชนเกิดใหม่ให้เข้าอยู่ในระบบการเมืองต่อมาภายหลัง นอกจากนี้ หากพิจารณาในแง่คติความเชื่อเกี่ยวกับการตั้งหลักแหล่งของชุมชนแล้ว เรื่องราวเกี่ยวกับผู้นำทางวัฒนธรรมเป็นบุคคลที่มีบทบาทเป็นอย่างมาก เพราะพบหลักฐานซึ่งเป็นประเภทตำนานที่แสดงให้เห็นว่า ผู้นำทางวัฒนธรรมและความเชื่อนั้นได้กลายมาเป็นผู้นำที่มีบทบาทการขยายบ้านเมืองและทางการเมือง เช่น ฤาษี เป็นต้น

เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย³⁶ เมืองที่เป็นสถานีการค้าจะมีพัฒนาการขึ้นบนเส้นทางคมนาคมระหว่างภูมิภาค เมืองสถานีการค้าที่เกิดขึ้นนี้จะมีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม กับเมืองที่เป็นศูนย์กลางมากกว่าที่อื่นๆ ดังจะเห็นได้จากลักษณะผังเมืองและรูปแบบทางศิลปกรรมของโบราณวัตถุสถาน การสร้างเมืองสถานีการค้านี้จะดำเนินไปอย่างมีผังและมีแบบแผน (planned city or town) จึงมีลักษณะเป็นเมือง (urban area) อย่างแท้จริง

2. แนวคิดเรื่องอำนาจรัฐและความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางรัฐกับเมือง

History, Culture, and Region in Southeast Asian Perspectives³⁷ และ ประวัติศาสตร์

³⁵ ธิดา สาระชา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2537.

³⁶ ศรีศักร วัลลิโภคม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2552.

³⁷ O.W. Wolters, **History, Culture, and Region in Southeast Asian Perspectives**, Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1982.

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณจากมุมมองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้³⁸ อธิบายว่าลักษณะของ รัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคต้นมีลักษณะเป็นมณฑล (mandala) กระจายอยู่ ซึ่งประกอบขึ้น จากเมืองเล็กๆ ต่างๆ แต่ละมณฑลก็จะมีพระมหากษัตริย์ปกครองพระองค์เดียว ขนาดของมณฑล แต่ละแห่งไม่แน่นอนตายตัวและมักจะมีการซ้อนทับกันของเขตอำนาจของพระมหากษัตริย์แต่ละ มณฑล เนื่องจากว่าเมืองต่างๆ พยายามที่จะสร้างความมั่นคงให้แก่ตนเอง ผู้ปกครองเมืองเล็กๆ จะต้องส่งบรรณาการให้พระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นข้าราชการ แต่อย่างไรก็ตาม ในบรรดา ผู้ปกครองเมืองเหล่านี้ก็จะมีจำนวนหนึ่งที่ไม่ยอมรับฐานะข้าราชการของพระมหากษัตริย์ และหากมีโอกาสก็จะพยายามสร้างเครือข่ายข้าราชการของตนเองขึ้นมา แล้วแยกออกมาเป็น มณฑลอีกแห่งหนึ่ง

จักรพรรดิราช ที่พึ่งของมหาชนชาวสยาม³⁹ ในคติทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพุทธ- ศาสนาต่างก็มีพระมหากษัตริย์ในอุดมคติด้วยกัน คือ จักรพรรดิราช หมายถึงผู้ถึงพร้อมใน คุณธรรมและอำนาจต่างๆ ในการเป็นพระราชชาติเหนือกว่าพระราชชาติทั้งหลายในพื้นที่พิภพ เมื่อ สวรรคตแล้วก็จะกลายเป็นเทพอยู่บนสรวงสวรรค์ ปัจจัยที่ช่วยให้พระราชชาติบรรลุถึงความเป็น จักรพรรดิราชคือแก้วเจ็ดประการ ได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณีโชติ นางแก้ว ขุน คลั่งแก้วและขุนพลแก้ว

3. แนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อำนาจท้องถิ่นและท้องถิ่นนิยม

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์⁴⁰ การศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น คือ กระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นคนหรือมวลชน เป็น การศึกษาเชิงสหวิทยาการซึ่งเป็นเรื่องของกลุ่มคนส่วนใหญ่ในสังคมที่มีความค้ำคองทางด้านชีวิต ความเป็นอยู่ การศึกษา และอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ คนในท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของ มวลชน มวลชนเป็นองค์ประกอบส่วนสำคัญที่ทำให้มองเห็นความเคลื่อนไหวของสังคม และเป็น พลังผลักดันประวัติศาสตร์ คนในสังคมท้องถิ่นจึงเป็นพลังส่วนใหญ่ที่มีคนเป็นตัวเคลื่อนไหว ซึ่ง มีนัยความสัมพันธ์อยู่ 2 ประการ คือ ความหมายที่สัมพันธ์กับอำนาจทางการเมืองและความหมายที่ สัมพันธ์กับลักษณะวัฒนธรรม

³⁸ เกรียงศักดิ์ เจริญพัฒน์วิช, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณจากมุมมองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้, เชียงใหม่ : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2553.

³⁹ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), จักรพรรดิราช ที่พึ่งของมหาชนชาวสยาม, กรุงเทพฯ : สำนักวัฒนธรรม กีฬา และการท่องเที่ยว, 2550.

⁴⁰ ธิดา สารยา, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2539.

ความหมายของภูมิวัฒนธรรม การศึกษาจากภายในและสำนึกของท้องถิ่น⁴¹ กล่าวว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local history) คือการศึกษาในลักษณะประวัติศาสตร์มีชีวิต (Living history) ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่วัฒนธรรม อันแตกต่างไปจากพื้นที่การปกครองของรัฐตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ลงมา ซึ่งแบ่งย่อยออกเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบลและหมู่บ้านตามลำดับ เป็นการศึกษาเกี่ยวกับคนกับความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดการ เกี่ยวข้องกันของผู้คนจากข้างในที่เน้น ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคน กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่ทำให้เกิดสำนึกร่วมของการอยู่เป็นกลุ่มเหล่าภายในพื้นที่วัฒนธรรม เดียวกัน ดังนั้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือการศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้คนในท้องถิ่น โดยมอง จากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของคนภายในเป็นสำคัญ

ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน : ทิศทางใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์⁴² กล่าวว่า การศึกษา ประวัติศาสตร์ชุมชนเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ทำให้มองเห็นการพัฒนาที่คลี่คลายของชุมชน หมู่บ้าน โดยสามารถเข้าใจได้ถึงพลวัตของโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในที่คลี่คลายเปลี่ยนแปลง ไปตามบริบทของประวัติศาสตร์และเข้าใจด้วยว่าในแต่ละช่วงเวลา ชุมชนมีโครงสร้างหลวม หรือ กระชับ ในระดับใดเพราะเหตุใด การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนนั้นต้องยึดตัวชุมชนเป็นหลัก อาจ มีการแบ่งยุคสมัยตามความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชน ทั้งนี้อาจต้องมองบริบทของสังคม ภายนอกกว่าเกิดอะไรขึ้นด้วย จากการเรียนการสอนในชั้นเรียนนั้น ทำให้ได้ความเข้าใจว่า ประวัติศาสตร์ชุมชนถึงแม้ว่าจะมองตัวชุมชนเองเป็นหลักก็จริง แต่ก็มีความสัมพันธ์กับ ประวัติศาสตร์ชาติด้วย จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับชุมชนนั้น ได้มีความสัมพันธ์กับรัฐมากเพียงใด อีกทั้งชุมชนในปัจจุบันก็ล้วนแล้วแต่เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนอันเนื่องมาจากนโยบายรัฐเสีย ส่วนใหญ่

อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุค เทศาภิบาล⁴³ กล่าวว่า การที่รัฐส่วนกลางไม่ได้ควบคุมและรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอย่างเด็ดขาด เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทำให้ชนชั้นผู้ปกครองในหัวเมือง ได้แก่เจ้าเมือง กรมการเมืองในท้องถิ่น เป็นผู้มืบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่ควบคุมคน เกณฑ์แรงงานและเก็บส่งจากราษฎรให้รัฐ ส่วนกลาง ตำแหน่งกรมการเมืองเหล่านี้ โดยมากแล้วมักเป็นคนมีตระกูลในท้องถิ่นนั่นเอง และ

⁴¹ ศรีศักร วัลลิโภดม, ความหมายของภูมิวัฒนธรรม การศึกษาจากภายในและสำนึกของท้องถิ่น, กรุงเทพฯ : มูลนิธิเด็ก- ประไพ วิริยะพันธุ์, 2551.

⁴² อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน : ทิศทางใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์, กรุงเทพฯ : สำนักงาน กองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548.

⁴³ คมนเดร ญาณโสภณ, อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุค เทศาภิบาล, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศิลปศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

ส่วนใหญ่แล้วมักเกี่ยวข้องกับญาติกับกลุ่มชนนั้นผู้ปกครองเมืองแต่เดิม กรมการเมืองเหล่านี้มีโอกาสจะเลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นเป็นถึงเจ้าเมืองได้ สำหรับตำแหน่งผู้ปกครองหมู่บ้าน คือ นายบ้าน หรือผู้ใหญ่บ้านนั้นจะมีหน้าที่เกี่ยวกับการรักษาความสงบเรียบร้อย ปกครองดูแลลูกบ้านมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว การตั้งตำแหน่งกำนันผู้ใหญ่บ้านในสมัยนั้นเจ้าเมือง ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งเมืองเป็นผู้มีอำนาจแต่งตั้ง

จากสภาพการปกครองหัวเมืองแบบที่รัฐไม่ต้องเลี้ยงดูหัวเมือง หัวเมืองแต่ละแห่งต้องรับผิดชอบในการรักษาความสงบเรียบร้อยภายในท้องถิ่นของตน มีผลให้การแต่งตั้งผู้นำท้องถิ่นหมู่บ้าน มักแต่งตั้งมาจากผู้ที่ราษฎรให้ความเคารพนับถือ หรือมีอิทธิพล มีพรรคพวกมากในหมู่บ้านเป็น ซึ่งโดยมากแล้วเจ้าเมือง กรมการเมือง มักจะแต่งตั้งให้ญาติพี่น้อง คนสนิท สมัครพรรคพวกของตนที่เป็นนักเลงท้องถิ่นให้เป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน จึงเกิดการเล็งใจไว้จับใจขึ้นในเมืองต่างๆ เพื่อดูแลความสุขทุกข์ในเมืองตน นักเลงโตกลายเป็นผู้ช่วยเหลือคอยคุ้มครองชาวบ้านจากการรุกรานของนักเลงโตที่อื่น ในขณะที่เดียวกันกลุ่มผู้นำทางภูมิปัญญา อาทิ พระสงฆ์ก็พยายามที่แสดงควมมีอำนาจในท้องถิ่นผ่านการเป็นผู้วิเศษเช่นเดียวกัน

งานกลุ่มการศึกษาในเชิงทฤษฎีทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์สามารถนำมาปรับใช้เป็นการอบคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกได้ เพื่อที่จะตั้งคำถามและทำความเข้าใจกับความเป็นเมือง อำนาจอรัฐ แนวคิดในการขยายอำนาจของรัฐ อำนาจท้องถิ่น ความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกับท้องถิ่นและวิถีชีวิตของผู้คนในแต่ละยุคสมัย ว่าได้มีความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนของตนด้วยกันเองและกับชุมชนภายนอกอย่างไร ความผันแปรต่างๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละบริบทและช่วงมิติเวลาผู้คนมีการตอบรับและตอบโต้ความผันแปรนั้นๆ อย่างไร โดยงานแนวคิดเหล่านี้ จะนำมาใช้ประกอบการวิเคราะห์เพื่อให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงได้อย่างสลับซับซ้อนที่เกิดขึ้นในแต่ละบริบทและช่วงมิติเวลาได้อย่างมีพลังและพลวัตที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

1.2.5 กลุ่มงานที่มีแนวทางการศึกษาเกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในสังคมไทย

งานกลุ่มนี้จะเป็นงานการศึกษาที่มีผู้นำแนวคิดและทฤษฎีต่างๆ มาปรับใช้กับการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในสังคมไทย ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นตัวอย่างในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกได้

นครแพร่ จากอดีตมาปัจจุบัน : ภูมินิเวศวัฒนธรรม ระบบความเชื่อและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น⁴⁴ ได้ศึกษาพัฒนาการของบ้านเมืองในเขตจังหวัดแพร่ ซึ่งอยู่ในบริเวณแอ่งหุบเขากลาง

⁴⁴ ศรีศักร วัลลิโภคม และวลัยลักษณ์ ทรงศิริ, นครแพร่ จากอดีตมาปัจจุบัน : ภูมินิเวศวัฒนธรรม ระบบความเชื่อและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2551.

เทือกเขาปีป็นน้ำ โดยเน้นการศึกษาไปที่เรื่องภูมินิเวศวัฒนธรรม” ซึ่งหมายถึงรูปแบบวิถีชีวิต วัฒนธรรมและพัฒนาการทางสังคมที่เกิดขึ้นในบริเวณพื้นที่เดียวกัน ในการศึกษาจึงให้ความสำคัญกับเรื่องคติความเชื่อ ศาสนาและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นปัจจัยในการควบคุมผู้คนในสังคม การจัดการด้านทรัพยากรธรรมชาติและเป็นพลังขับเคลื่อนทางสังคมที่สำคัญในแอ่งหุบเขา และมองพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนจากภายในชุมชนเอง ด้วยอาศัยทั้งปัจจัยที่เกิดขึ้นภายในและผลกระทบจากปัจจัยภายนอก

นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา⁴⁵ ในงานการศึกษานี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราชในเชิงความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยแวดล้อมต่างๆ ที่หลากหลายกับราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้เขียนได้อธิบายให้เห็นถึงบทบาทและปัจจัยภายในเมืองนครศรีธรรมราชที่พยายามรักษาอำนาจของตนเองไว้ ด้วยเป็นศูนย์กลางอำนาจใหญ่มาก่อนท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลมาจากปัจจัยภายนอกซึ่งได้แก่ การเข้ามาของอำนาจจากกรุงศรีอยุธยาและศัตรูจากหมู่เกาะ-คาบสมุทร และความอ่อนแอที่เกิดขึ้นภายในของกลุ่มผู้ปกครองเอง ในที่สุดกลุ่มอำนาจเก่าก็เสื่อมสลาย อิทธิพลจากส่วนกลางสามารถเข้าไปมีอำนาจภายในเมืองนี้ได้อย่างชัดเจน

เมืองล่อง : ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในด้านนาจากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน⁴⁶ งานการศึกษานี้ได้อธิบายพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองล่องซึ่งเป็นเมืองโบราณขนาดเล็กในด้านนาตั้งแต่เริ่มก่อรูปในยุคจารีตจนถึงปัจจุบัน มองครอบคลุมทั้งโครงสร้างการเมืองการปกครองภายในเมืองและความสัมพันธ์กับเมืองอื่นที่ใหญ่จะมีอำนาจและสถานะที่เหนือกว่า ระบบความเชื่อ ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การรักษาเสถียรภาพและการล่มสลายของเมืองในแบบจารีตเมื่อรัฐไทยขยายอำนาจเข้ามาปกครอง รวมทั้งการสร้างและรื้อฟื้นความเป็นเมืองล่องผ่านมรดกที่เป็นทุนทางวัฒนธรรม

เมืองสุพรรณบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8- ต้นพุทธศตวรรษที่ 25⁴⁷ งานการศึกษานี้ทำให้เห็นความเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในเมือง โดยมองครอบคลุมทั้งเรื่องโครงสร้างส่วนบนที่เป็นกิจกรรมการบริหารการปกครอง และโครงสร้างส่วนล่างที่เป็นวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในระดับพื้นฐานของสังคม เมืองสุพรรณบุรีได้มีสถานะ

⁴⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา”, ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย : ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์, พิมพ์ครั้งที่ 9, กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.

⁴⁶ ภูเดช แสนสา, เมืองล่อง : ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในด้านนาจากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552.

⁴⁷ วารุณี โอสธารมณ, เมืองสุพรรณบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8- ต้นพุทธศตวรรษที่ 25, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547.

ความสำคัญ สามารถเป็นรัฐอิสระที่มีความรุ่งเรืองทางการค้ากับโลก คือ รัฐสุพรรณภูมิ ต่อมา พุทธศตวรรษที่ 21-24 รัฐสุพรรณภูมิได้คลี่คลายสถานะลงมาเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยาในฐานะหัวเมืองชั้นในจัตวา และมีความสัมพันธ์กับเมืองหลวงอย่างหลวมๆ ทำให้กลายเป็นเมืองที่มีอำนาจอิสระแบบจำกัด ในความสำคัญกับราชธานีเมืองสุพรรณบุรีถือว่าเป็นแหล่งผลิตพืชผลทางการเกษตรที่ส่งให้ราชธานีส่งต่อเป็นสินค้าออก ตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์

งานตัวอย่างเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองในสังคมไทยเหล่านี้ ทำให้สามารถมองเห็นถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ภายในตัวเมืองเอง งานลักษณะนี้เป็นงานศึกษาประวัติศาสตร์ในมิติเวลาที่ยาวนาน ทำให้เห็นภาพพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัยได้อย่างไม่ขาดตอน มีความเหมาะสมที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเมืองหรือชุมชนที่มีประวัติความเป็นมาหลายศตวรรษ ซึ่งแตกต่างกับงานการศึกษาเรื่องเมืองที่เคยมีการศึกษาอย่างมากในอดีต ซึ่งมีการศึกษาพัฒนาการประวัติศาสตร์เมืองต่างๆ ยึดติดกับพัฒนาการของประวัติศาสตร์รัฐชาติหรือประวัติศาสตร์กระแสหลัก คือเริ่มต้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรีและรัตนโกสินทร์

1.3 นิยามศัพท์เฉพาะในวิทยานิพนธ์

เมืองพิษณุโลก หมายถึง เมืองโบราณขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำน่านบริเวณอำเภอเมืองพิษณุโลก จังหวัดพิษณุโลกในปัจจุบัน เป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่ได้หล่อหลอมก่อเป็นลักษณะเฉพาะของเมือง

ในบางบริบทเมืองพิษณุโลกมีความหมายครอบคลุมทั้งเมืองบริวารที่ขึ้นอยู่ในความปกครองของเมืองพิษณุโลก ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงตามช่วงเวลา คือ ช่วงที่หนึ่ง (ก่อน พ.ศ.2127) มีจำนวน 8 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองไทยบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมขรลำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองพิบูลย์ และเมืองพิพัฒน์ ช่วงที่สอง (พ.ศ.2127-2325) มีจำนวน 10 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองนครชุม เมืองชาติตระการ เมืองไทยบุรี เมืองเทพบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองนครป่าหมาก เมืองชุมขรลำแดง และเมืองชุมแสงสงคราม และช่วงที่สาม (พ.ศ.2325-2437) มีจำนวน 15 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองชาติตระการ เมืองไทยบุรี เมืองเทพบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมขรลำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองนครป่าหมาก เมืองตะนอม เมืองนครชุม เมืองด่านซ้าย เมืองภูครั้ง เมืองคำ และเมืองชัยนาม

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หมายถึง กระบวนการศึกษาองค์ความรู้ในท้องถิ่นที่เกิดจากพลังความเคลื่อนไหวของคนในท้องถิ่นและความสัมพันธ์กับภายนอก ซึ่งได้แก่ ลักษณะทางการเมือง

การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่อธิบายตามบริบทและโครงสร้างในแต่ละช่วงมิติเวลา

หัวเมืองใหญ่ หมายถึง เมืองขนาดใหญ่ที่อยู่ในภูมิภาคหรืออยู่ห่างจากเมืองศูนย์กลางอำนาจของรัฐ มีอาณาเขตที่กว้างขวาง มีประชากรจำนวนมาก เจ้าเมืองมีศหรือบรรดาศักดิ์สูงกว่าเมืองใกล้เคียง และมีเมืองขึ้นหรือเมืองบริวารอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองดูแล

โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต หมายถึง ลักษณะทางการเมืองการปกครองแบบกระจายอำนาจผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนบุคคล ภายใต้โครงสร้างแบบหลวมๆ มีความเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคม อาศัยความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ระบบศักดินา ระบบเศรษฐกิจแบบส่วย ความเชื่อทางศาสนาและวัฒนธรรมแบบศูนย์กลางอำนาจรัฐ เป็นเครื่องมือในการปกครองควบคุมสังคมและระบบเศรษฐกิจ มีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐ และมีขุนนางทั้งในส่วนกลางและภูมิภาคเป็นผู้นำนโยบายจากพระมหากษัตริย์มาใช้ในการปกครองราษฎร

ศูนย์กลางอำนาจรัฐ หมายถึง ศูนย์กลางทางการเมืองการปกครอง การทหาร เศรษฐกิจและสังคมของรัฐ ซึ่งเป็นที่ตั้งของราชสำนัก มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีพระราชอำนาจสูงสุด มีพระราชวงศ์และขุนนางคอยช่วยเหลือในการปกครอง ส่วนศูนย์กลางอำนาจรัฐไทย หมายถึง กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงเทพมหานคร

รัฐท้องถิ่น หมายถึง ดินแดนที่มีศูนย์กลางทางการเมืองการปกครอง การทหาร เศรษฐกิจและสังคม มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครองสูงสุด มีพระราชวงศ์และขุนนางคอยช่วยเหลือในการปกครอง แต่มีปริมาณพลอำนาจซ้อนทับอยู่กับปริมาณพลอำนาจของพระมหากษัตริย์แห่งรัฐที่มีอำนาจเหนือกว่า

1.4 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลก ผ่านพลวัตความเป็นเมือง การสร้างอำนาจการรักษาเสถียรภาพ และการปรับความสัมพันธ์ของเมืองพิษณุโลกกับศูนย์กลางอำนาจรัฐไทย ศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงและเมืองบริวารภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต ตั้งแต่การก่อรูปเมืองประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาล

1.5 กรอบคิดในการศึกษา

ในยุคจารีต “เมือง” เป็นหน่วยสังคมที่มีความสลับซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงได้เสมอ ทั้งขอบเขตอำนาจ จำนวนประชากร ทรัพยากรธรรมชาติ ศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครอง และบทบาทหน้าที่ของเมือง โดยแต่ละเมืองจะมีสิ่งเหล่านี้เป็นตัวบ่งชี้ถึงสถานะความเป็นเมืองที่มี

ความสำคัญมากหรือน้อย เป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่หรือมีขนาดเล็ก โดยที่ในแต่ละเมืองมักจะมีกลุ่มผู้ปกครอง ระบบการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่เป็นของตัวเองในระดับหนึ่ง และแต่ละเมืองก็จะมีความสัมพันธ์กับเมืองอื่น ทั้งความสัมพันธ์ทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสถานะของเมือง มีการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวไปตามบริบทของโครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีตซึ่งเป็นเครือข่ายขนาดใหญ่

แต่ละเมืองก็จะมีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น ซึ่งขึ้นอยู่กับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมือง สภาพทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งลักษณะของการปฏิสัมพันธ์กับเมืองอื่นภายนอก และแสดงออกผ่านลักษณะสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม รูปแบบเศรษฐกิจ กลุ่มตระกูลผู้ปกครอง และลักษณะเฉพาะของความสัมพันธ์ในสังคมและวัฒนธรรม

จนกระทั่งเมื่อมีการเกิดเมืองศูนย์กลางอำนาจที่เหนือกว่าเมืองอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียง เมืองดังกล่าวก็จะใช้กำลังและความสัมพันธ์ทางเครือญาติเพื่อที่จะเข้ามามีอำนาจในเมืองอื่น เมื่อมีบทบาทแล้วก็จะนำรูปแบบการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเข้ามาเผยแพร่ในเมืองเหล่านั้น โดยเมืองศูนย์กลางพัฒนามาเป็น “ราชธานี” ซึ่งเป็นศูนย์กลางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตาม ด้วยลักษณะรูปแบบการเมืองการปกครองในยุคจารีตที่เป็นไปอย่างหลวมๆ อำนาจรัฐมีอยู่ค่อนข้างจำกัด เนื่องจากการติดต่อคมนาคมระหว่างศูนย์กลางรัฐกับเมืองในแต่ละท้องถิ่นเป็นไปด้วยความยากลำบาก และระบบกลไกการควบคุมสังคมของรัฐก็ขาดประสิทธิภาพ รัฐจึงไม่อาจเข้ามามีอำนาจในการปกครองควบคุมดูแลเมืองเหล่านี้ได้อย่างเบ็ดเสร็จ ทำให้เกิดการสร้างสมดุลทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมระหว่างศูนย์กลางรัฐกับเมืองต่างๆ เพื่อให้ท้องถิ่นและศูนย์กลางรัฐต่างยอมรับอำนาจของกันและกันภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงตามบริบท

1.6 สมมติฐานในการศึกษา

เมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองใหญ่ในโครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีตที่มีลักษณะเฉพาะท้องถิ่นของตน ด้วยมีประวัติศาสตร์ความเป็นมา ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ได้หล่อหลอมก่อเกิดความเป็นเมืองพิษณุโลกในยุคจารีต

ที่ผ่านมา การศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองพิษณุโลกมักถูกนำเสนอว่าศูนย์กลางรัฐเข้ามามีบทบาทในเมืองอย่างมาก แต่แท้จริงแล้วโครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีตนั้นศูนย์กลางรัฐไม่ได้มีอำนาจแบบเบ็ดเสร็จในเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครอง หากแต่เป็นการยอมรับอำนาจในระดับหนึ่งเท่านั้น ในท้องถิ่นนั้น เจ้าเมืองและกลุ่มผู้ปกครองก็ยังคงมีอำนาจในการบริหารจัดการเมืองของ

คน ทั้งในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เห็นได้จากข้อความที่ระบุไว้ในกฎหมายตราสามดวงที่ให้เจ้าเมืองสามารถแต่งตั้งขุนนางกรมการเมืองเองได้ ดังนั้น เจ้าเมืองพิษณุโลกจึงมีอำนาจในการบริหารจัดการบ้านเมืองของตนพอสมควร โดยไม่จำเป็นต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของศูนย์อำนาจรัฐทั้งหมด

เจ้าเมืองพิษณุโลกจึงเป็นผู้ที่มีบทบาทและมีอำนาจสูงมากในด้านการเมืองการปกครองระดับท้องถิ่น และมีอำนาจในการต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐ จึงทำให้ศูนย์อำนาจรัฐพยายามที่จะลดทอนอำนาจผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกลง ในขณะที่เจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะพยายามแสวงหาอำนาจและรักษาเสถียรภาพของเมืองเอาไว้ให้มากที่สุด บางครั้งก็ประสบผลสำเร็จ บางครั้งก็ไม่สามารถรักษาอำนาจไว้ได้ เมื่อไม่สามารถรักษาอำนาจไว้ได้ ศูนย์อำนาจรัฐก็จะส่งขุนนางที่ได้รับการไว้วางใจมาปกครองแทน แต่เจ้าเมืองผู้มาปกครองใหม่ก็จะอาศัยความเป็นเมืองขนาดใหญ่และความเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งจากการเป็นเจ้าเมืองรวมทั้งสร้างอำนาจให้แก่กลุ่มตระกูลของตน เมื่อใดที่อำนาจของศูนย์อำนาจรัฐอ่อนแอ เจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะมีอำนาจต่อรองสูง

ดังนั้น อำนาจของผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกจึงปรับตัวและผันแปรไปตามโครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต อย่างไรก็ตาม ในช่วงท้ายของยุคจารีตศูนย์อำนาจรัฐมีความมั่นคงและเข้มแข็งอย่างมาก จึงพยายามเข้ามามีบทบาทในการควบคุมดูแลทั้งทางด้านการเมืองการปกครองและด้านเศรษฐกิจ ทำให้อำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกดกน้อยลง ท้ายที่สุดแล้วอำนาจของผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกลดลงอย่างชัดเจนหลังจากที่มีการปฏิรูปการปกครองเป็นระบบเทศบาลในปี พ.ศ.2437

1.7 ประโยชน์ที่จะได้รับจากการศึกษา

1. ทำให้เข้าใจถึงระบบเมืองแบบจารีตของไทยที่มีการซ้อนทับอำนาจกัน ตั้งแต่ศูนย์อำนาจรัฐ เมืองขนาดใหญ่และเมืองบริวารขนาดรองลงมา และเข้าใจถึงประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของเมืองในสังคมไทย ที่เชื่อมโยงกันระหว่างเมืองหลวงกับเมืองใต้ปกครอง ตลอดถึงวิถีชีวิตของผู้คนภายในเมืองที่มีความสัมพันธ์ระหว่างกันเองและกับชุมชนภายนอกในแต่ละบริบทและช่วงมิติเวลา

2. ทำให้เห็นการปรับตัว ความผันแปรและความพยายามรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต

3. เป็นการเปิดประเด็นให้มีการหันมาศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองต่างๆ ที่ไม่ใช่ศูนย์อำนาจรัฐ ทั้งที่เป็นเมืองขนาดใหญ่และขนาดเล็กในยุคจารีต ซึ่งยังขาดการให้ความสนใจและหยิบยกขึ้นมาศึกษาอย่างเป็นระบบอีกจำนวนมาก

1.8 ขอบเขตของการศึกษา

ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกตั้งแต่การก่อรูปเมือง พลวัตความเป็นเมือง ลักษณะทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม การสร้างอำนาจ การรักษาเสถียรภาพ และการปรับความสัมพันธ์ของเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐไทย ศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงและเมืองบริวารที่ผันแปรไปตามโครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต

ขอบเขตด้านมิติเวลา

ศึกษาช่วงตั้งแต่การก่อรูปเมืองประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงการสถาปนาระบบเทศบาล (พ.ศ.2437) เพื่อให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในยุคจารีต

1.9 วิธีการค้นคว้าและดำเนินการศึกษา

การค้นคว้าและศึกษาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) การนำเสนอวิทยานิพนธ์ จะนำเสนอในรูปของการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยใช้ข้อมูลการศึกษาค้นคว้าจากหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) หลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบการสำรวจภาคสนาม (Field Research) และการสัมภาษณ์ (Oral History) เพื่อทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลก

การศึกษาค้นคว้าจากเอกสารต่างๆ

1. หลักฐานและเอกสารชั้นต้นที่เป็นเอกสารต่างๆ ของหอสมุดแห่งชาติและหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. เอกสารชั้นต้นที่ปริวรรตและตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว
3. หนังสือและบทความต่างๆ ในหนังสือที่เกี่ยวข้อง
4. วิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ ภาคนิพนธ์ ค้นคว้าอิสระ รายงานและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
5. บทความจากวารสาร นิตยสาร แผ่นพับ และเอกสารที่เกี่ยวข้อง
6. แผนที่ รูปภาพ และภาพถ่ายทางอากาศ
7. หนังสือและเอกสารภาษาต่างประเทศ

การศึกษาและเก็บข้อมูลภาคสนาม

ศึกษาสภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์และที่ตั้งโดยทั่วไปของเมืองพิษณุโลกและเมืองบรีวารรวมทั้งสถานที่ต่างๆ เช่น วัด พระธาตุ พระพุทธรูป โบราณสถาน โบราณวัตถุและแม่น้ำลำคลอง เป็นต้น